

Л. І. ЗАМОРСЬКА

**КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВІ НОРМИ ЯК СПЕЦИФІЧНИЙ ВИД
ПРАВОВИХ НОРМ У СУЧАСНІЙ ТЕОРІЇ ПРАВА**

Розкривається зміст поняття «конституційно-правова норма» на загальнотеоретичному рівні, його основні ознаки, а також аналізується підходи до визначення даного поняття різних науковців.

Ключові слова: норма права, конституційно-правова норма права, ознаки конституційно-правової норми.

Раскрывается содержание понятия «конституционно правовая норма» на общетеоретическом уровне, его основные признаки, а также анализируются подходы к определению данного понятия разных научных работников.

Ключевые слова: норма права, конституционно-правовая норма права, признаки конституционно-правовой нормы.

In this article maintenance of concept «constitutionally legal norm» opens up at general theoretic level, him basic signs, and also going is analysed near the decision of this concept of different research workers.

Key words: norm of law, constitutionally legal norm of law, sign, constitutionally legal norms.

Основним елементом системи права в цілому є норма. Як зазначали М.І. Абдулаєв і С.А. Комаров, норми права як частині системи тією чи іншою мірою притаманні суттєві ознаки, властиві праву, тому їй можна дати визначення, ідентичне за своїм значенням визначенню права в цілому¹.

Нормам конституційного права відводиться провідна роль і в системі національного права України в цілому, оскільки саме ці норми як основа галузі конституційного права формують є базою правової системи України, виступають одним із найбільш важливих засобів забезпечення повновладдя Українського народу в усіх сферах суспільного та державного життя. У силу їх значущості для національного права, видається необхідним дослідити юридичну природу конституційно-правових норм.

При цьому вчені-правознавці одноставно наголошують, що держава може застосовувати будь-які міри, передбачені законом, аж до примусу для реалізації

норм права. У зв'язку з цим чітко прослідковуються положення радянської правової доктрини, коли держава була виключним депозитарієм повноважень і примушувала реалізувати правила поведінки. До того ж, примус не завжди дозволяє ефективно реалізовувати норми права. Не менш важливими методами стимулювання реалізації норми права, як на нас, є зацікавленість суб'єкта права в дотриманні та здійсненні правила поведінки шляхом заохочення правомірної поведінки такого суб'єкта. У цьому відношенні справедливо висловлювався В.Й. Лучін, який писав: «... не можна абсолютизувати примусовий характер конституційних (як, власне, й інших) норм права (точніше – примусовий характер забезпечення їх виконання). При цьому було б неввірно визнавати силу базисом права. В якості такої сили виступають матеріальні відносини об'єктивного соціального буття, що обумовлюють законодавчу діяльність держави»².

Не менш рельєфно прослідковується «державницький» підхід при визначенні поняття норми права й тоді, коли мова йде про коло суб'єктів нормотворчості. Вчені знову одностайно залишають право на нормотворчість виключно за державою.

Видається, що ця точка зору є досить спірною. Адже на сьогодні в Україні, як і в більшості країн світу, первинним суб'єктом нормотворчості є народ. Ст. 5 Конституції України декларує: «Носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Україні є народ. Народ здійснює владу безпосередньо і через органи державної влади та органи місцевого самоврядування. Право визначати і змінювати конституційний лад в Україні належить виключно народові і не може бути узурповане державою, її органами або посадовими особами»³. Конституція також передбачила такі форми нормотворення щодо реалізації положень ст. 5 Конституції України, коли народ безпосередньо приймає рішення нормативного характеру. Ст. 69 Конституції називає референдуми та інші форми безпосередньої демократії. Іншим важливим недорахованим суб'єктом нормотворення є суб'єкти місцевого самоврядування. Визначення держави в якості єдиного суб'єкту нормотворчості за радянської доби ґрунтувалося на системі рад всіх рівнів, що були частиною державного механізму, але сьогодні місце самоврядування відділене від держави, а його суб'єкти приймають численні нормативно-правові акти (рішення місцевих референдумів, рішення місцевих рад, статuti територіальних громад тощо), які за своєю кількістю становлять питому вагу серед джерел вітчизняного права. Тому суб'єкти місцевого самоврядування також встановлюють норми права, що наділені тими ж загальними властивостями й характеристиками, що й норми права, які приймаються народом і державою, але різняться за своїм змістом, сутністю та формою.

Багато зарубіжних і вітчизняних вчених-правознавців присвятили свої роботи дослідженню правової природи норм конституційного права. Їх роботи були відомі ще за доби радянського права, але з отриманням незалежності колишніми республіками СРСР набули нового якісного змісту.

Зокрема, Б.А. Страшун вважає, що конституційно-правові норми – це загальнообов'язкові правила поведінки, встановлені чи санкціоновані державою в цілях охорони і регулювання певних суспільних відносин, які здійснюються через конкретні права і обов'язки та забезпечуються примусовою силою держави⁴.

В.В. Лазарев писав, що конституційні норми встановлюють міру поведінки соціальних суб'єктів і міру їх прав і обов'язків (із різним ступенем обособленості), міру державного регулювання суспільних відносин. Вони є особливим інструментом виміру соціальних цінностей, розподілу й охорони соціальних благ.

Конституційні норми містять єдиний масштаб оцінки поведінки суб'єктів права, виходять із необхідності рівного підходу до кожного з них.

На думку вченого, конституційні норми, як і всі правові норми, формулюють загальнообов'язкові правила поведінки, розраховані на певні умови. Загальний характер конституційних приписів передбачає обов'язкову однозначність поведінки неперсоніфікованих, хоча і конкретних для певного виду відносин, суб'єктів, що опинилися у юридично рівному становищі. Це створює можливість багатократної реалізації конституційних норм внаслідок повторюваності регульованих ними суспільних відносин. Останні, визначаючи характер конституційних норм в основних, головних аспектах, не вичерпують особливостей їх юридичної природи. Важливо не тільки те, які суспільні відносини регулюються конституційними нормами, але й те, яким чином, за якими каналами і з якою ціллю конституційні норми впливають на суспільні відносини⁵.

Визначення поняття конституційно-правової норми, запропоноване Р.В. Енгибаряном і Е.В. Тадевосяном, не відрізняється оригінальністю. Вчені вважають, що конституційно-правові норми – це загальнообов'язкові правила, встановлені чи санкціоновані державою, забезпечувані державним примусом чи його погрозою і регулюючі конституційний лад держави⁶. Однак, вважаємо, складно надати юридичне значення виразу «... державним примусом чи його погрозою ...», адже погроза примусу є доволі суб'єктивним явищем. До того ж, недоцільним є звуження предмету конституційно-правового регулювання до конституційного ладу, поза універсальність характеру цього виду конституційно-правових відносин.

Але слід відзначити, що Р.В. Енгибарян і Е.В. Тадевосян дали досить повну і розгорнуту характеристику особливих ознак конституційно-правових норм. Вчені вважають, що до таких ознак відносяться: а) їх особлива важливість і значимість, оскільки в них мова йде про правове регулювання особливого зрізу суспільних відносин, пов'язаних з конституційним устроєм; б) широта охоплення багатьма з них регулюючих сфер і проблем; в) порівняно значна маса норм загального характеру, котрі надто часто не лише виключають, але й передбачають видання на їх основі ще й інших норм – роз'яснюючих, конкретизуючих і розвиваючих ці загальні норми; г) значно більша, ніж в інших галузях права, питома вага таких видів правових норм, як норми-декларації, норми-принципи, норми-цілі, норми-програми, норми-визначення, норми-роз'яснення та ін.; д) перевага в них імперативного (владного) характеру правового регулювання, на відміну від дозвільного, що широко використовується в конституційному праві лише при визначенні прав і свобод людини; е) вища юридична сила більшості цих норм, наділених у своїй дії пріоритетом над іншими правовими нормами; є) нерідка відсутність в цих нормах таких звичайних елементів правових норм, як гіпотеза (тобто умова застосування норм) і особливо санкцій; ж) особливий порядок і процедура прийняття, внесення змін і скасування цих норм порівняно з іншими правовими нормами⁷. Зазначені ознаки дають уявлення про особливості конституційно-правових норм. І хоча деякі з наведених вченими ознак мають суперечливий і неоднозначний характер, але авторам, як на нашу думку, вдалося охарактеризувати кваліфікуючі ознаки конституційних норм.

Одним із перших у незалежній Україні на монографічному рівні дослідив норми конституційного права О. І. Степанюк. Аналізуючи юридичну природу конституційно-правових норм, вчений прийшов до думки, що під цією категорією слід розуміти прийняте установчою, законодавчою, а іноді судовою і виконавчою

владою правило, що опосередковано через поведінку людини регулює політичні відносини, які виникають у процесі організації та здійснення публічної влади, а також відносини цієї влади з громадянином⁸. Отже, О. І. Степанюк поділяв позитивістські підходи в оцінці норм конституційного права. Втім, запропоноване вченим визначення конкретизувало коло суб'єктів конституційної нормотворчості.

Схожій точки зору дотримується і В. М. Шаповал, який розуміє під конституційно-правовою нормою правило поведінки учасників державно-політичних відносин володарювання, яке встановлюється або санкціонується державою, забезпечується її авторитетом і за певних умов – примусом. У конституційно-правових нормах виявляється державна воля, що опосередковує суспільну волю і передусім волю правлячих кіл⁹. Втім, запропоноване визначення дещо абсолютизує роль держави і правлячих кіл в опосередкуванні суспільної волі в конституційно-правових нормах.

На думку В. В. Кравченка, конституційно-правова норма – це загальнообов'язкове правило поведінки, встановлене або санкціоноване державою з метою охорони та регулювання суспільних відносин, які складають предмет галузі конституційного права¹⁰. Це визначення підсилюється конкретизацією суспільних відносин, які є предметом конституційно-правового регулювання. Така конкретизація є цілком слушною, оскільки вчені часто відзначають, що нормам конституційного права властивий політичний характер¹¹, але це не означає, що норми конституційного права тотожні політичним нормам. Норми конституційного права мають політичний характер лише в силу того, що предметом галузі конституційного права є, в числі пріоритетних, суспільні відносини політичного характеру, пов'язані з володарюванням. Не всі політичні відносини можуть бути предметом правового регулювання конституційного права як галузі, а рівно і предмет конституційно-правового регулювання не обмежується державно-владними суспільними відносинами політичного характеру.

І все ж, більшість вітчизняних вчених, визначаючи поняття норм конституційного права виходять з уявлень, прийнятих у загальній теорії права про норму права взагалі. Так, В.В. Копейчиков стверджував, що норми конституційного права слід характеризувати як загальнообов'язкові правила поведінки, встановлені державою з метою регулювання та охорони найбільш важливих для суспільства і держави суспільних відносин, які регулюються на рівні Основного Закону держави¹². Г.В. Назаренко робить висновок, що норма права є моделлю поведінки й як така визначає межі можливої та належної поведінки у конкретних правовідносинах й тим самим забезпечує міру свободи суб'єктів права¹³.

З точки зору Д.О. Сумського, норма права – це встановлене або санкціоноване державою загальнообов'язкове правило поведінки, яке формулюється у вигляді чітко визначених прав та обов'язків і гарантується примусовою силою держави¹⁴. А.З. Георгіца визначає конституційно-правові норми як встановлені чи санкціоновані правила, які визначають поведінку учасників конституційно-правових відносин¹⁵. На думку Л.П. Гарчевої, конституційно-правові норми – це загальнообов'язкове правило поведінки, встановлене чи санкціоноване державою з метою охорони і регулювання певних суспільних відносин, котрі здійснюються через конкретні права та обов'язки й забезпечуються примусовою силою держави¹⁶. В.Ф. Годованець визначає конституційно-правові норми як загальнообов'язкові правила поведінки, установлені чи санкціоновані державою з метою охорони та регулювання певних суспільних відносин, які становлять предмет галузі

конституційного права¹⁷. М.В. Кравчук визначає норми права як офіційне, формально визначене, загальнообов'язкове правило поведінки, яке встановлене або санкціоноване державою, направлене на регулювання найбільш важливих суспільних відносин і охорону соціальних цінностей шляхом закріплення юридичних обов'язків і прав суб'єктів правовідносин¹⁸. Не складно зробити припущення, що наведені визначення норми права є запозиченнями тих, що були прийняті за радянської доби, безперечно, з певною інтерпретацією.

Разом з тим в останній час відбувається перегляд поглядів на поняття конституційно-правової норми. Зокрема, В.Ф. Погорілко в Юридичній енциклопедії визначає, що конституційні норми – це встановлені конституцією країни правові норми, які мають найвищу юридичну силу і становлять галузь конституційного права¹⁹. Ця точка зору не є безперечною, але претендує на оригінальність у силу постановки питання.

О.Ф. Фрицький зазначає, що конституційне право України, як і будь-яка інша галузь національного права є сукупністю конституційно-правових норм, у яких встановлюються формально-визначені правила поведінки учасників (сторін) конституційно-правових відносин. Їм характерні такі загальні для всіх правових норм ознаки, як: всі вони встановлюються і санкціонуються державою, забезпечуються нею і охороняються за допомогою відповідних засобів; у деяких випадках вони захищаються примусом держави; в них сформульовані офіційні, формально визначені приписи, що є обов'язковими для виконання.

Разом з тим, зазначає О.Ф. Фрицький, конституційно-правові норми мають і свої особливості. По-перше, ці норми приймаються з приводу політики, але не є її формальним виразом; по-друге, вони мають державно-владний характер і їх порушення тягне за собою конституційно-правову відповідальність; по-третє, конституційно-правові норми відрізняються від інших правових норм підвищеним ступенем стабільності і більшим ступенем охорони з боку Конституції України; по-четверте, на відміну від інших правових норм, вони мають більшу юридичну силу і особливості предмета та метода правового регулювання²⁰.

На формалізм підходу до визначення галузевих норм права звертає увагу Л.А. Макаренко, яка пише, що у юридичній науці поширеною стала практика, коли під нормою конкретної галузі права, в тому числі й конституційного, розуміють норму права (загальнообов'язкове правило поведінки, встановлене або санкціоноване державою), що регламентує суспільні відносини відповідної сфери правового регулювання²¹. Л.А. Макаренко пропонує переглянути такий підхід до визначення поняття конституційно-правової норми і зазначає, що необхідно брати до уваги те, що у конституційному праві України на сучасному етапі його розвитку наявна досить значна кількість норм, які зовні не є моделлю правила поведінки, а носять характер відправних установлень. На нашу думку, ця позиція є слушною, оскільки існуючі в конституційному праві норми-принципи, норми-цілі, норми-завдання дійсно здебільшого мають характер відправних установлень, але в цій тезі Л.М. Макаренко містяться і певні протирічності з її позицією в цілому. Так вона справедливо стверджує, що багатоманітність норм конституційного права передбачає високий рівень їх інтегративності, системності, а відтак – норми, що містять у собі не правило поведінки у його загальному значенні, а відправні, керівні установки (норми-принципи, норми-цілі, норми-завдання), не існують обособлено в межах системи конституційного права і структурно та функціонально взаємопов'язані між собою. Тобто, на нашу думку, норми установчого характеру

знаходять своє логічне продовження в поведінкових нормах. Врешті й Л.А. Макаренко визнає, що навіть виражені в самій загальній формі норми-принципи, норми-поняття носять поведінковий характер, оскільки з установленнями, передбаченими в них, повинні погоджувати свою поведінку чи діяльність будь-які соціальні суб'єкти²².

Крім того, ймовірно є спірність думки попередників щодо «поведінкового» характеру норм права. І у зв'язку з цим, однією з особливостей зазначених норм визначається саме те, що вони часто не містять чітко вираженого правила поведінки²³. До того ж, слід зазначити, що прийняте за радянських часів твердження про те, що ряд конституційних приписів не містять норм права, є не цілком слухними²⁴, якщо, звичайно, мова не йде про преамбулу до конституцій. Останні становлять собою історичні довідки, формулюють завдання держав, хоча і не формулюють певних прав й обов'язків суб'єктів²⁵. Крім того, слід наголосити, що політичний зміст преамбули Основного Закону має нормативне значення лише в тому розумінні, що вони юридично зобов'язують органи держави і посадових осіб додержуватися її цілей і завдань, завжди виражати цілі й інтереси та волю Українського народу.

На думку В.Ф. Погорілка і В.Л. Федоренка, норма конституційного права, будучи первинним складовим елементом системи конституційного права відображає зміст і сутність цієї галузі в цілому²⁶. Таке визначення як найбільш повно відображає коло суб'єктів нормотворчості й розкриває витоки норми права, спростовуючи поширену в юридичній науці точку зору про виключну «монополію» держави на функцію нормотворчості. Слід зазначити, що ця точка зору послідовно проводиться авторами й у інших публікаціях²⁷.

Отже, аналіз визначень норми конституційного права у вітчизняній науці конституційного права дозволяє констатувати факт збереження позитивістських підходів до категорії «норма конституційного права», що властивий загальній теорії права. Узагальнюючи вищенаведені визначення норми конституційного права українськими вченими, можна зробити висновок про їх схожість з визначеннями норми права, що поширені на сьогодні у загальній теорії права.

Під нормою права традиційно розуміють загальнообов'язкове правило соціальної поведінки, встановлене чи санкціоноване державою, виражене публічно у формально-визначених приписах, як правило, у письмовій формі, яке охороняється органами держави шляхом контролю за його дотриманням і застосування передбачених законом заходів примусу за правопорушенням²⁸; загальнообов'язкове, формально-визначене правило поведінки (зразок, масштаб, еталон), встановлене чи санкціоноване державою в якості регулятора суспільних відносин, що офіційно закріплює міру свободи і справедливості відповідно до суспільних, групових і індивідуальних інтересів (воль) населення країни, забезпечується всіма заходами державного впливу, аж до примусу²⁹ тощо. До того ж, як і раніше, норми права як предмету наукових юридичних досліджень приділяється більше уваги, в тому числі й на дисертаційному рівні³⁰, у загальній теорії права, ніж в конституційному праві України.

Наявність здобутків загальної теорії права в дослідженні юридичної природи правової норми не виключає самостійної наукової оцінки категорії «норма конституційного права». Тривалий час ця категорія продовжує існувати в конституційному праві під впливом загальної теорії радянського права, що визначало єдиним і виключним суб'єктом нормотворення державу.

Запропоновані висновки дають можливість сформулювати більш повне і комплексне визначення поняття конституційно-правової норми, яке може застосовуватись як в загальною теорією права, так і наукою конституційного права. Норма конституційного права – це формально визначене, встановлене чи санкціоноване Українським народом, державою або суб'єктами місцевого самоврядування правило поведінки, яке регулює конституційно-правові відносини і забезпечується системою заходів державного впливу, передбачених чинним конституційним законодавством.

1. *Абдулаев М.И., Комаров С.А.* Проблемы теории государства и права. – М., 2003. – С. 317. 2. *Лучин В.О.* Конституция Российской Федерации. Проблемы реализации. – М., 2002. – С. 17. 3. *Конституционное* (государственное) право зарубежных стран/ Под ред. Б.А. Страшуна. – М., 1996. – С. 7. 4. *Конституционное право*/ Под ред. В.В. Лазарева. – М., 1999. – С. 16–17. 5. *Енгибарян Р.В., Тадевосян Э.В.* Конституционное право. – М., 2000. – С. 21. 6. Там само. – С. 22. 7. *Лучин В.О.* Конституция Российской Федерации. Проблемы реализации. – М., 2002. – С. 16. 8. *Степанюк О.І.* Норми конституційного права України: проблеми теорії: Автореф. дис. ... к.ю.н. – К., 1993. – С. 11. 9. *Шаповал В.М.* Конституційне право зарубіжних країн. 2-е вид. – К., 2000. – С. 13. 10. *Кравченко В.В.* Конституційне право України. – К., 2000. – С. 9. 11. *Конституційне право України* / За ред. проф. В.Ф. Погорілка; 2-е доопр. видання. – К., 2000. – С. 29. 12. *Копейчиков В.В.* Основи конституційного права України. – К., 1998. – С. 11. 13. *Назаренко Г.В.* Теория государства и права. – М., 1998. – С. 76. 14. *Сумський Д.О.* Основи держави і права. – К., 1999. – С. 22. 15. *Георгіца А.З.* Конституційне право зарубіжних країн. – Чернівці, 2000. – С. 16. 16. *Гарчева Л.П.* Конституционное право Украины. – Симферополь, 2000. – С. 15. 17. *Годованець В.Ф.* Конституційне право України. – К., 2000. – С. 11. 18. *Кравчук М.В.* Теорія держави і права. – Тернопіль, 2002. – С. 123–124. 19. *Погорілко В.Ф.* Конституційні норми// Юридична енциклопедія: В 6 т./ Редколегія: Ю.С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. – Т. 3. – К., 2001. – С. 284. 20. *Фрицький О.Ф.* Конституційне право України. – К., 2002. – С. 16–17. 21. *Макаренко Л.М.* Деякі питання норм конституційного права України// Держава і право. Вип. 12. – К., 2001. – С. 197. 22. *Макаренко Л.М.* Деякі питання норм конституційного права України// Держава і право. Вип. 12. – К., 2001. – С. 199, 200. 23. *Сінькевич О.* Щодо особливостей норм конституційного права України// Право України. – 2002. – № 11. – С. 15. 24. *Основин В.С.* Нормы советского государственного права. – М., 1963. – С. 12. 25. *Сінькевич О.* Цит. праця. – С. 18. 26. *Погорілко В., Федоренко В.* Поняття, ознаки, види і структура конституційно-правових норм// Право України. – 2001. – № 11. – С. 9–15. 27. *Погорілко В., Федоренко В.* Суб'єкти конституційно-правових відносин: поняття, ознаки, види // Право України. – 2002. – № 10. – С. 3–11; *Погорілко В.Ф., Федоренко В.Л.* Хто п'є із джерела влади // Віче. – 2002. – № 6. – С. 4–9. та ін. 28. *Проблемы общей теории права и государства* / Под. общ. ред. В.С. Нерсесянца. – М., 1999. – С. 250. 29. *Скакун О.Ф.* Теория государства и права. – Х., 2000. – С. 297–298. 30. *Власов Ю.Л.* Проблемы тлумачення норм права: Автореф. дис. ... к.ю.н. – К., 2000. та ін.